

اقتصاد مقاومتی راه حل اصلی برون رفت از مشکلات اقتصادی دوران کرونا «با تأکید بر مؤلفه مردم بنیانی»

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۲/۰۱ تاریخ تأیید: ۱۳۹۹/۰۸/۰۵

احمدعلی یوسفی*

چکیده

با شیوع ویروس کرونا مردم کشورهای جهان با مشکلات عدیده اقتصادی مواجه شدند. مردم جمهوری اسلامی ایران از این امر مستثنا نیستند. مهم ترین مشکلات، بیکاری و رکود اقتصادی است که نتیجه آن، نگرانی عمومی برای تأمین حداقل های معیشتی برای مردم می باشد؛ اما این نگرانی در جمهوری اسلامی ایران به دلایلی از قبیل داشتن الگوی اقتصاد مقاومتی که الگوی مقاومت در شرایط بحرانی اقتصادی است و نیز روحیه کمک مؤمنانه مردم مسلمان جامعه ما کمتر است. مردم بنیانی مهم ترین مؤلفه تحقق الگوی اقتصاد مقاومتی است که رزمایش مؤمنانه نیز در چارچوب همین مؤلفه قرار می گیرد. در این نوشتار با روش تحلیلی - توصیفی اثبات شده است که درک صحیح از

* دانشیار گروه اقتصاد اسلامی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

economy.eslamic@gmail.com

مؤلفه مردم‌بنیانی و اجرای صحیح آن، راه برون‌رفت از مشکلات اقتصادی است؛ همچنین می‌توان تهدید ناشی از ویروس کرونا را کنترل حتی آن را به فرصت تبدیل کرد و به دنبال آن ارتباطات جدید و سودمند برای جمهوری اسلامی ایران را در سطح بین‌المللی رقم زد.

واژگان کلیدی: ویروس کرونا، اقتصاد مقاومتی، الگوی مقاومت، مردم‌بنیان.

مقدمه

امروز مردم همه کشورهای جهان با مشکلی به نام ویروس کرونا مواجه هستند. این ویروس افزون بر مشکلات درمانی و بهداشتی، آنها را با مشکلات اقتصادی فراوانی روبه‌رو کرده است که بیکاری و رکود اقتصادی از مهم‌ترین آنها هستند. این مشکلات بر اقشاری که درآمدهای ثابتی ندارند همانند کارگران روزمزد، فشار مضاعفی تحمیل می‌کند. عمق مشکلات اقتصادی در دروان پسا کرونا نمایان‌تر می‌شود. پیش‌بینی‌ها زمان دقیقی را برای پایان دوران ویروس کرونا اعلام نمی‌کنند؛ به علاوه بسیاری از ارتباطات اقتصادی شکل‌گرفته بین کشورهای جهان در دروان کرونا دچار خدشه شده‌اند. در واردات و صادرات بسیاری از کشورهای جهان هم به لحاظ میزان و هم نوع آنها تغییراتی حاصل شده است. دولت‌ها به علت عدم پیش‌بینی وضعیت آینده، صادرات مواد غذایی خود به سایر کشورها را قطع کرده و برخی دیگر از آنها تولید و واردات اقلام بهداشتی و سلامت را در اولویت قرار داده‌اند. آینده وضعیت اقتصادی کشورهای جهان برای آنها نگران‌کننده است. شرایط کرونا در اغلب کشورهای جهان چندان حاد است که کمتر فرصت تأمل و برنامه‌ریزی برای آینده به آنها می‌دهد؛ همچنین بسیاری از ابعاد آثار اقتصادی پسا کرونا

برای اندیشمندان اقتصادی ناشناخته مانده است؛ ولی در بین این کشورها می‌توان گفت جمهوری اسلامی ایران با توجه به الگوی اقتصادی‌ای که از گذشته در پیش گرفته است، باید کمترین نگرانی را داشته باشد. الگوی اقتصاد مقاومتی، الگویی برای عبور از بحران‌های اقتصادی است. گرچه مقاله با روشی که در پیش دارد، مقاله استکشافی محسوب می‌شود، می‌توان بیان زیر را به عنوان فرضیه مقاله محسوب نمود:

در این مقاله با روش تحلیلی - توصیفی می‌توان اثبات کرد که درک صحیح از مؤلفه مردم‌بنیانی و اجرای صحیح آن، راه برون‌رفت از مشکلات اقتصادی است؛ همچنین می‌توان تهدید ناشی از ویروس کرونا را کنترل و حتی آن را به فرصت برای جمهوری اسلامی ایران جایگزین کرد و به دنبال آن ارتباطات جدید و نافع برای جمهوری اسلامی ایران را در سطح بین‌المللی رقم زد.

آثار اقتصادی ناشی از کرونا در ایران و جهان

وقوع ویروس کرونا در ایران و جهان در ابعاد مختلف زندگی مردم آثاری داشته که یکی از آنها آثار اقتصادی است. ابعاد آثار اقتصادی گسترده می‌باشد. در ادامه تنها به برخی ابعاد آن در ایران و جهان اشاره می‌شود.

آثار اقتصادی کرونا در ایران

کرونا بر اقتصاد ایران آثار منفی فراوانی داشته است که به اختصار عبارت‌اند از:

۱. آسیب جدی به انواع کسب و کارها وارد شد. دست‌فروشان، بخش حمل و نقل درون‌شهری و برون‌شهری، گردشگری، هتل‌داری و شغل‌های کارگری روزانه از

کسب و کارهایی هستند که آسیب‌های فراوانی دیده‌اند. البته برخی از آنها مثل کارگران روزمزد آسیبشان شدیدتر است؛ زیرا رفع نیازهای ضروری زندگی‌شان با درآمد روزانه گره خورده است. این قشر از جامعه به طور معمول، پس‌اندازی هم ندارند تا در شرایط بحرانی بتوانند از پس‌انداز خود استفاده کنند.

۲. در سطح کلان هم اقتصاد جامعه با توجه به شرایط اقتصادی با مشکلات جدی مواجه شده است. آسیب‌دیدن بسیاری از کسب و کارها باعث کاهش درآمد آنها و در نتیجه کاهش درآمد ملی می‌شود. به دنبال آن دولت نمی‌تواند از آن اقسار مالیات دریافت کند. کسری بودجه دولت با کاهش درآمد مالیاتی برای تأمین هزینه‌های عمومی در شرایط کرونا تشدید می‌شود که برای اقتصاد کشور بسیار خسارت‌بار است. باید به این هزینه‌ها، هزینه‌های بهداشت و درمان کرونا که از بودجه‌های عمومی برای آن استفاده می‌شود، اضافه نمود. در ایران تمام هزینه‌های برخی بیماران کرونایی برای خود بیماران تقریباً صفر است و همه آنها بر عهده دولت است و از ناحیه بودجه عمومی تأمین می‌شود. این امر نیز کسری بودجه را تشدید می‌کند.

۳. تشدید رکود اقتصادی نیز یکی دیگر از آثار اقتصادی کروناست. رشد درآمد ایران قبل از وقوع کرونا بدون صادرات نفت و گاز تقریباً نزدیک صفر بوده است. با احتساب صادرات نفت و گاز منفی بود. بر اساس نتایج حساب‌های ملی فصلی مرکز آمار ایران بر مبنای سال پایه ۱۳۹۰ نرخ رشد محصول ناخالص داخلی (به قیمت بازار) در سال ۱۳۹۸، بدون نفت ۶/۰- درصد و با نفت ۷- درصد بوده است. نتایج مذکور حاکی است رشد فعالیت‌های گروه کشاورزی ۳ درصد، گروه صنایع و معادن (شامل استخراج نفت خام و گاز طبیعی، سایر معادن، صنعت، انرژی و ساختمان) ۱۴/۷- و فعالیت‌های گروه خدمات

۳/۰ - درصد بوده است (<https://www.amar.org.ir/news/ID/12927>).

۴. پس از وقوع کرونا صادرات نفت و گاز و صادرات غیر نفتی نیز کاهش یافته است؛ از سوی دیگر واردات برخی اقلام ضروری و مورد نیاز جامعه نیز سیر نزولی گرفت. این شرایط باعث می‌شود بسیاری از واحدهای تولیدی به سمت تعطیلی بروند و رکود اقتصادی ایران بیشتر شود. وقتی درآمدهای اقشار مختلف جامعه کاهش یابد، به صورت طبیعی تقاضای کل برای تولیدات ملی نیز با کاهش مواجه می‌شود و کاهش تقاضای کل برای بخش‌های مختلف فعال اقتصادی بر شدت رکود می‌افزاید.

۵. بسیاری از اقتصاددانانی که به دنبال اقتصاد بدون مرز بودند و سنگ جهانی‌سازی اقتصاد را به سینه می‌زدند، با وقوع کرونا و آثار اقتصادی آن چاره‌ای جز عقب‌نشینی ندارند؛ چون تنها با تقویت اقتصاد ملی و پیگیری اقتصاد مقاومتی می‌توان بر آثار منفی و مشکلات اقتصادی غلبه نمود. به همین جهت پیش‌بینی برخی متفکران حوزه روابط بین‌الملل از «پساکرونا» که نشریه **فارین پالیسی** (Foreign Policy) اخیراً منتشر کرده، به وضوح از پررنگ شدن نقش دولت‌های ملی به عنوان نماینده مشروع اراده جمعی و افول جهانی‌سازی حکایت دارد. بر این مبنا استفن والت، استاد روابط بین‌الملل دانشگاه هاروارد، معتقد است تأثیر کرونا قدرت‌گیری ناسیونالیسم و تضعیف بازار آزاد خواهد بود. رابین نیلبت، رئیس اندیشکده چتم هاوس نیز پایان جهانی‌شدن و شکستن کمر جهانی‌سازی اقتصادی توسط کرونا را پیش‌بینی کرد. ریچارد هاس، رئیس شورای روابط خارجی آمریکا، ویژگی‌های دوران پساکرونا را این‌گونه معرفی می‌کند: افزایش شمار دولت‌های درمانده و ناتوان، تضعیف فرایند همگرایی اروپایی و کاهش میل به جهانی‌شدن. جان آلن، رئیس اندیشکده بروکینگز هم تغییر شکل ساختار قدرت در نظام بین‌الملل، کاهش فعالیت اقتصادی و

افزایش تنش بین کشورها، کاهش چشمگیر ظرفیت تولید اقتصاد جهانی در درازمدت، افزایش بی‌ثباتی و درگیری گسترده در داخل و خارج از مرزها را نتیجه کرونا می‌داند. (<http://www.rajanews.com/news/336556>).

اشاره به آثار اقتصادی در سایر کشورهای جهان

۱. کرونا در جهان هم زمینه‌های فکری جدیدی ایجاد خواهد کرد و هم ارتباطات اقتصادی به دنبال آن شکل جدیدی به خود خواهد گرفت. به لحاظ فکری و نظری، اقتصاد بدون دخالت دولت رنگ باخته است. هرچند نظام سرمایه‌داری حاکم بر جهان از ادعای اولیه خود مبنی بر عدم دخالت دولت در اقتصاد تا حدی کوتاه آمده بود، در بحران ۲۰۰۸ میلادی نشان داد دولت در خدمت سرمایه‌داران باید در اقتصاد دخالت بیشتری کند. در بحران کرونا بحث فراتر رفته است و افزون بر آن، نظریه اقتصاد بدون مرز که مدعی است پیشرفت اقتصادی با برچیدن مرزهای جغرافیایی حاصل خواهد شد، کمرنگ گردید. امروز افزون بر کمک‌های گسترده دولت‌ها به اقتصاد ملی و تزریق فراوان پول به اقتصاد خود، بسیاری از کشورها مرزهای اقتصادی خود را به سوی برخی صادرات و واردات کالاهای ضروری زندگی مردم بسته‌اند. کشورهای مختلف جهان بودجه مشخص برای مبارزه با آثار اقتصادی شیوع ویروس کرونا برآورد کرده‌اند: آمریکا ۲ تریلیون دلار، آلمان ۱۵۰ میلیارد یورو، ایتالیا ۲۵ میلیارد یورو، ترکیه ۱۵/۵ میلیارد دلار، امارات ۲۷ میلیارد دلار، کره ۹/۸ میلیارد دلار، انگلستان ۱۴/۵ میلیارد دلار (<https://www.irna.ir/news/83734809>).

۲. بیکاری و رکود اقتصادی یکی از بزرگ‌ترین نگرانی‌های اغلب کشورها در اقتصاد جهانی

است. در هر کشوری که بیماری کرونا شدیدتر آشکار شد، بیکاری و انتظار رکود اقتصادی نیز نگران‌کننده‌تر است. جریان رکود شدید از ناحیه عدم تقاضا برای خرید نفت و کاهش قیمت آن خود را نمایان ساخت. شیب قیمت نفت به سمت منفی از حوادث بی‌سابقه یا کم‌سابقه عرصه اقتصاد جهانی است؛ زیرا بخش اعظم نیاز به سوخت برای جابه‌جایی کالاها، مسافرت هوایی، حمل و نقل شهری و همچنین تولید کالا کاهش یافته است. وقوع بیکاری شدید در کشورهای جهان از جمله آمریکا یکی از بزرگ‌ترین معضلات اقتصاد جهانی است که غیر از آثار منفی اقتصادی، آثار فرهنگی، اجتماعی و سیاسی را به دنبال خود به میدان آورد. بر اساس منابع آماری بین‌المللی، بیکاری در آمریکا حداقل به ۳۶ میلیون نفر رسیده است (<https://donya-e-eqtasad.com>). اداره آمار وزارت کار آمریکا در گزارشی نرخ بیکاری در این کشور طی ماه آوریل را ۱۴٫۷ درصد اعلام کرد که این رقم بالاترین نرخ بیکاری در آمریکا پس از رکود بزرگ دهه ۱۹۳۰ میلادی به شمار می‌رود (<https://www.tasnimnews.com/fa/news/1399/02/19/2259689>).

افزایش مشکلات اقتصادی به حدی پیش‌بینی می‌شود که بسیاری معتقدند بزرگ‌ترین بحران اقتصادی پس از جنگ جهانی دوم می‌باشد. سازمان توسعه و همکاری اقتصادی (OECD) اعلام کرد اقتصاد جهان پیش از خروج از رکود ناشی از پاندمی کرونا در سال آینده، بزرگ‌ترین رکود خود را در زمان صلح در یک قرن اخیر تجربه خواهد کرد (<http://www.ibena.ir/news>).

برون‌رفت از آثار منفی کرونا بر اساس مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی

پایان بیماری کرونا به‌دقت قابل پیش‌بینی نیست. این امر، چشم‌انداز مبهمی پیش روی

مسئولان اقتصادی قرار می‌دهد. به همین جهت، مرتب اظهار نگرانی از وضعیت دوره بعدی در پاییز یا زمستان آتی در سخنان مسئولان کشور دیده می‌شود (<https://www.mehrnews.com/news/4936071>). حتی در اظهارات برخی مسئولان ادامه این وضعیت برای سال‌های آینده پیش‌بینی می‌شود (<https://www.mashreghnews.ir/news/1076055>). بنابراین اگر بیماری کرونا برای مدتی طولانی ادامه داشته باشد، شرایط و آثار منفی اقتصادی ناشی از آن نیز در سطح ملی و بین‌المللی وجود خواهد داشت. این مطلب در کنار تحریم‌ها و ادامه جنگ تمام‌عیار اقتصادی آمریکا و رژیم صهیونیستی و اذنباشان علیه جمهوری اسلامی ایران، وضعیت را برای اقتصاد ما سخت‌تر و نگرانی را برای برخی مسئولان تشدید می‌کند.

در چنین شرایطی الگوی اقتصاد مقاومتی، راه‌حل اصلی برای اقتصاد ایران است. اگر درک و فهم روشنی از اقتصاد مقاومتی و مؤلفه‌های آن بر اساس تفسیر رهبر معظم انقلاب وجود داشته باشد، می‌توان از این بحران به آرامی عبور کرد؛ بلکه این تهدید و بحران را تبدیل به فرصت نمود. نگرانی بیان‌شده زمانی تشدید می‌شود که برخی مسئولان یا به طور کلی اقتصاد مقاومتی را قبول ندارند یا تفسیر ناصوابی از اقتصادی مقاومتی - غیر از تفسیر رهبر معظم انقلاب - ارائه می‌دهند. الگوی اقتصاد مقاومتی، علاوه بر اینکه الگویی برآمده از نظام اقتصادی اسلام برای همیشه ایران و الگویی عملیاتی برای عبور از بحران‌های اقتصادی است؛ بنابراین اگر درک روشنی از اقتصاد مقاومتی و مؤلفه‌های آن بر اساس تفسیر رهبر معظم انقلاب وجود داشته باشد، با تکیه بر آن می‌توان از تهدید اقتصادی کرونا عبور کرد، بلکه آن را تبدیل به فرصت نمود.

بخش‌های اقتصاد مقاومتی

اقتصاد مقاومتی دو بخش مشخص دارد: یک بخش اقتصاد مقاومتی، مؤلفه‌های آن است. این مؤلفه‌ها عبارت‌اند از: مردم‌بنیاد، عدالت‌محور، دانش‌بنیان، درون‌زا، برون‌گرا، رویکرد جهادی، فرصت‌ساز، مولد، پیشرو، انعطاف‌پذیر و الگویی الهام‌بخش از نظام اقتصادی اسلام. بخش دیگر آن، سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی است. ۲۴ بند سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی تقریباً همه بخش‌های اقتصادی ایران را شامل می‌شود. کسانی که تنها راه خروج از مشکلات اقتصادی ایران را اقتصاد مقاومتی می‌دانند، اغلب به دنبال عملیاتی کردن سیاست‌های اقتصاد مقاومتی می‌روند؛ اما توجه ندارند که سیاست‌های اقتصاد مقاومتی بر اساس کدام رویکرد باید تفسیر، فهم و عملیاتی شوند. یکی از علل دوام مشکلات اقتصادی کشور، به رغم تلاش‌های فراوان برای عملیاتی کردن سیاست‌های اقتصاد مقاومتی، نوع رویکرد تفسیری از سیاست‌های اقتصاد مقاومتی است. در ادامه به تبیین این مطلب می‌پردازیم.

انواع رویکردهای تبیینی از سیاست‌های اقتصاد مقاومتی

سه نوع رویکرد تبیینی از سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی وجود دارد که هر یک آثار خاصی به دنبال خواهد داشت:

۱. تبیین بر اساس سرمایه‌داری لیبرال: سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی ممکن است بر اساس اندیشه‌های اقتصادی سرمایه‌داری لیبرال تبیین، شاخص‌سازی، برنامه‌ریزی، اجرا و پایش شود. این تبیین اغلب از ناحیه کسانی ارائه می‌شود که تخصص آنها تنها در حوزه اقتصادی سرمایه‌داری لیبرال است. در این رویکرد، سیاست‌ها بر اساس ترویج بازار آزاد از

قبیل آزادسازی قیمت‌ها، روابط تجاری آزاد با سایر کشورها، افزایش رقابت، خصوصی سازی و... تبیین می‌شوند. بر پایه این تبیین، مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی یا به طور کلی مورد توجه جدی قرار نمی‌گیرند یا تلاش می‌شود آن مؤلفه‌ها بر اساس همین مبنا و رویکرد تبیین، شاخص سازی، برنامه ریزی، اجرا و پایش شود؛ برای نمونه یکی از مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی مردم‌بنیانی است. رویکرد تبیینی سرمایه‌داری لیبرال آن را به بخش خصوصی متداول تفسیر می‌کند. به طور طبیعی بر اساس این نوع تبیین نیز شاخص سازی، برنامه ریزی، اجرا و پایش آن دنبال خواهد شد؛ در حالی که در ادامه روشن می‌شود مؤلفه مردم‌بنیانی بر اساس شواهد فراوان از بیانات حضرت آیت‌الله خامنه‌ای فاصله زیادی با بخش خصوصی متداول دارد، بلکه در اغلب موارد ناسازگار است. این نوع تفاوت تبیین را نیز می‌توان در مؤلفه‌های عدالت‌محوری، درون‌زایی، برون‌گرایی و... نشان داد.

۲. تبیین بر اساس اقتصاد دولتی: در این رویکرد دولت خود را متولی اصلی اقتصاد می‌داند و سیاست‌های اقتصاد مقاومتی را به گونه‌ای تبیین، شاخص سازی، برنامه ریزی، اجرا و پایش می‌کند که اغلب امور اقتصادی در اختیار دولت قرار گیرد. این نوع تبیین باعث می‌شود به تدریج سلطه دولت بر اقتصاد کشور بیشتر شود. با گسترش سلطه دولت بر اقتصاد کشور، مردم‌بنیانی اقتصاد مقاومتی معنای خود را در عمل و اجرا از دست می‌دهد یا مردم‌بنیانی به بخش خصوصی سرمایه‌داری تبیین می‌شود. شایان گفتن است اغلب رویکرد اول و دوم در عمل به هم پیوند می‌خورند و امکانات اقتصادی کشور به گونه‌ای بین این دو جریان، توزیع و تقسیم می‌شود. نتیجه چنین شرایطی آن است که مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی بر اساس تبیینی که صاحب این الگو- یعنی آیت‌الله خامنه‌ای- ارائه داده است، در حوزه اقتصادی، عملیاتی نشود. هیچ یک از این دو رویکرد تبیینی، ظرفیت تحقق

سیاست‌های اقتصاد مقاومتی بر اساس تفسیر صحیح رهبری معظم انقلاب را ندارند.

۳. تبیین بر اساس مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی: در این رویکرد، سیاست‌های اقتصاد مقاومتی بر اساس مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی تبیین می‌شوند. هر یک از ۲۴ بند سیاست‌های اقتصاد مقاومتی با مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی تبیین، شاخص‌سازی، برنامه‌ریزی، اجرا و پایش می‌شوند. مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی دارای مبانی روشنی بر اساس معارف اسلامی هستند؛ بنابراین تبیین مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی باید بر اساس مبانی اسلامی و نیز بیانات رهبری صورت گیرد و هر یک از سیاست‌های آن در چارچوب مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی تبیین و شاخص‌سازی شوند. به دنبال آن، برنامه‌ریزی برای اجرا و پایش آنها صورت گیرد. در واقع در اجرای هر یک از سیاست‌ها، مؤلفه‌های مربوط به آن سیاست باید به‌دقت لحاظ شوند. در این صورت می‌توان امید داشت که سیاست‌های اقتصاد مقاومتی در مسیر روشنی برای اجرایی شدن قرار گرفته و ایران در مقاوم‌سازی اقتصاد برای شرایط بحرانی با توفیقات مناسبی مواجه خواهد شد.

نکته قابل ملاحظه دیگر آن است که هر یک از سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی را نباید به صورت منفک و مجزا از سایر سیاست‌ها ملاحظه کرد؛ بلکه آنها مجموعه‌ای به هم تنیده و همه برای تحقق هدف اقتصاد مقاومتی ارائه شده‌اند. اگر پیوستگی سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی ملاحظه نشود، ممکن است نتیجه اجرای آن زمینه تحقق هدف اقتصاد مقاومتی را فراهم نکند. این پیوستگی را با یک مثال می‌توان روشن کرد. سیاست دانش‌بنیانی اقتصاد مقاومتی، در بند دوم آمده است. اگر سیاست دانش‌بنیانی بدون ملاحظه بند اول آن - که بر توسعه کارآفرینی با مشارکت حداکثری آحاد مردم تأکید دارد - دنبال شود، نتیجه آن، استحکام ساخت درونی اقتصاد نخواهد بود؛ چون در هیچ

موردی بدون مشارکت جدی آحاد مردم در حل مشکلات جامعه، حل ریشه‌ای آن مشکلات، ممکن نخواهد بود؛ همچنین اگر دانش‌بنیانی، بدون مؤلفه عدالت‌محوری دنبال شود، نتیجه مطلوب به دست نمی‌آید و اقتصاد مقاومتی به اهداف خود نخواهد رسید. در ادامه راه‌حل برون‌رفت از شرایط اقتصادی ناشی از بیماری کرونا بر اساس مؤلفه مردم‌بنیانی اقتصاد مقاومتی دنبال می‌شود.

نقش مؤلفه مردم‌بنیانی در خروج از بحران کرونا

یکی از مؤلفه‌های مهم اقتصاد مقاومتی، مردم‌بنیانی است. مردم‌بنیانی اقتصادی به جریان مردم‌سالاری اقتصادی دینی در برابر سرمایه‌سالاری اقتصادی نظام سرمایه‌داری و دولت‌سالاری اقتصادی نظام سوسیالیستی گفته می‌شود. در ادامه هر یک از این سه جریان به اختصار توضیح داده می‌شود:

۱. سرمایه‌سالاری اقتصادی نظام سرمایه‌داری: در این ساختار، مالکیت منابع و محصول تولیدی و نیز مدیریت فرایند اقتصادی در اختیار سرمایه و صاحب سرمایه است. نیروهای واقعی مردمی و کارگران ماهر، نیمه‌ماهر و ساده در صورتی که موفق به پیدا کردن کاری شوند، ناچارند به دستمزد ثابت خود بسنده کنند. در دوران رکود اقتصادی با بی‌مهری از کار اخراج می‌شوند و در دوران رونق اقتصادی همان دستمزد ثابت نصیبشان می‌شود و تمام منافع دوران رونق، نصیب کارفرما و صاحب سرمایه می‌گردد. این جریان اقتصادی اگر جریان غالب و اصلی کشور شود، در پناه قدرت اقتصادی قادر خواهد شد در مسیر جریان‌های سیاسی، فرهنگی، مدیریتی حتی دفاعی کشور تأثیر داشته باشد و تمام آنها را در مسیر منافع خود سوق دهد و به مرور تأثیرات مخربی در قوای تقنینی، قضائیه و اجرایی

بگذارد.

۲. دولت‌سالاری اقتصادی نظام سوسیالیستی: در این ساختار، مالکیت منابع و محصول تولیدی و نیز مدیریت فرایند اقتصادی، در اختیار دولت است. نیروهای واقعی مردمی و کارگران در صورتی که موفق به پیدا کردن کاری شوند، ناچارند به سهمی که دولت برای آنان تعیین می‌کند، بسنده کنند. در چنین ساختاری گرچه تفاوت طبقاتی شدید بین عموم مردم وجود نخواهد داشت، اغلب مردم با درآمد حداقلی مواجه شده و فقر گسترده‌ای دامنگیر عموم می‌شود.

۳. مردم‌سالاری اقتصادی دینی: به جریان اقتصادی‌ای گفته می‌شود که پیکره اصلی مردمی بر اساس تعالیم دینی مالک منابع و محصول تولیدی بوده و در فرایند مدیریت اقتصادی نقش مؤثری داشته باشد؛ بنابراین ساختار اقتصادی باید به گونه‌ای طراحی و اجرا شود که همه فعالان اقتصادی (صاحبان سرمایه، نیروی کار و مصرف‌کنندگان) بتوانند به هدف‌های خود در عرصه اقتصادی دست یابند و بهره‌مند از همه حقوق اقتصادی خود شوند و به تکالیف خود در عرصه اقتصادی نیز عمل کنند. در چنین ساختاری همه فعالان اقتصادی در عرصه اقتصاد مشارکت واقعی خواهند داشت. این مشارکت باید به گونه‌ای باشد که در برابر تهدیدها و تکانه‌های اقتصادی، همه فعالان بلکه همه مردم حساسیت لازم را برای حفظ موقعیت اقتصادی خود و کشور داشته باشند.

مردم‌بنیانی در بیان رهبری معظم

اگر اقتصاد مردم‌بنیان باشد، آن اقتصاد با سرمایه، اراده و حضور واقعی مردم محقق می‌شود و دولت نقش برنامه‌ریزی و هدایت و کمک به مردم را خواهد داشت. مقام معظم

رهبری درباره مردم‌بنیانی می‌فرمایند: اقتصاد مقاومتی مردم‌بنیان است؛ اقتصاد مردمی است؛ با اراده مردم، سرمایه مردم، حضور مردم تحقق پیدا می‌کند؛ دولت مسئولیت برنامه‌ریزی، زمینه‌سازی، ظرفیت‌سازی، هدایت و کمک دارد. دولت- به عنوان یک مسئول عمومی- نظارت می‌کند و هدایت می‌کند (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات رهبر معظم انقلاب در حرم رضوی، ۱۳۹۳/۰۱/۰۱).

رهبری درباره جایگاه و اهمیت حضور مردم در اقتصاد مقاومتی می‌فرمایند: «از مسئولین هم می‌خواهیم به مردم اعتماد کنند؛ به نیروی داخلی اعتماد کنند؛ سعی کنند این سرچشمه فیاض تمام‌نشدنی را در داخل، خروشان و فروزان و جوشان کنند. این اگر شد، همه درهای بسته باز خواهد شد» (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات رهبر معظم انقلاب در دیدار مردم آذربایجان، ۱۳۹۲/۱۱/۲۸). «اقتصاد مقاومتی، یعنی در داخل کشور، ساخت اقتصاد و بنای اقتصادی جوری باشد که از نیروهای مردم استفاده بشود، کمک واقعی گرفته بشود» (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات رهبر معظم انقلاب در دیدار مردم آذربایجان، ۱۳۹۳/۱۱/۲۹). «ان‌شاءالله ساخت‌های لازم برای ایجاد اقتصاد مقاومتی که متکی به مقاومت مردم است، به وجود خواهد آمد» (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات رهبر معظم انقلاب در دیدار فرماندهان و کارکنان نیروی هوایی ارتش، ۱۳۹۲/۱۱/۱۹). «مسئولین باید زمینه‌ها را، مدل‌ها را، فرمول‌های عملی و قابل فهم عموم را، فرمول‌های اعتمادبخش را برای مشارکت مردم فراهم کنند» (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات رهبر معظم انقلاب در اجتماع بزرگ مردم کرمانشاه، ۱۳۹۰/۰۷/۲۰).

از منظر رهبری معظم، مشارکت مردم در تمام امور از جمله اصولی بوده است که از

ابتدای انقلاب بر آن تأکید شده است.^{*} امام خمینی مشارکت مردم در امور اقتصادی را لازمه آزادی و استقلال انسان‌ها، موجب رشد و شکوفایی اقتصاد کشور، اداره بهتر امور اقتصادی، امکان خدمت بیشتر به محرومان و جلب حمایت فزون‌تر مردم از نظام اسلامی می‌داند (ر.ک: آذینی، ۱۳۷۴، ص ۱۰۷-۱۳۰). مقام معظم رهبری با تمسک به آیه ۶۴ سوره انفال «یا ایها النبی حسبک الله و من اتبعک من المؤمنین» اظهار می‌دارد که خدای متعال مؤمنان را از جهت کمک پیغمبر اسلام و از لحاظ احتیاجی که پیغمبر به کمک مردم دارد، در ردیف خداوند قرار می‌دهد؛ بنابراین حتی پیغمبر هم که حاکم اسلامی است، به مشارکت مردم نیازمند است (مرکز صهبا، ۱۳۹۱، ص ۱۷۷). در واقع اتکای به مردم یکی از عوامل استحکام درونی به شمار می‌رود.^{**} دلیل آن نیز همان طور که ذکر شد، نیازی است که حکومت‌ها به مردم دارند.^{***} رهبری معظم در تبیین ابعاد اقتصاد مقاومتی تصریح می‌کنند که آنچه برای عرصه اقتصادی آینده جمهوری اسلامی ایران مورد انتظار

^{*} ما به‌صورت یک اصل، از اوایل انقلاب، روی مشارکت مردم تکیه کردیم. امام مکرر در مکرر درباره مشارکت دادن مردم توصیه می‌کردند و حرف می‌زدند... این، یک اصل هم هست که مردم بایستی در کارهای دولت، سهیم، شریک، همکار و مباشر کار باشند» (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات مقام معظم رهبری در دیدار رئیس‌جمهور و هیئت‌وزیران، ۱۳۷۵/۰۶/۰۸).

^{**} نظامی که حقیقتاً متکی به مردم است و مردم از آن دفاع می‌کنند، در درون خودش مستحکم است (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار دانشجویان دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۲/۰۲/۲۲).

^{***} این مردمی که در هر شهری هستند، اجزای اصلی نظام و تعیین‌کننده می‌باشند. اگر خدای نکرده جنگی بشود، اینها هستند که باید بیایند دفاع کنند. اگر سازندگی باشد، اینها هستند که در سازندگی باید شرکت کنند. اگر حمایت از حرکتی باشد، به وسیله اینها باید انجام بگیرد. اگر خنثی کردن توطئه دشمن باشد، به وسیله اینها باید انجام بگیرد (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار ائمه جمعه سراسر کشور، ۱۳۶۹/۰۳/۰۷).

است، بدون مشارکت مردم تحقق‌پذیر نیست.*

یکی از دقیق‌ترین امور اقتصادی، سهم‌بری عوامل تولید است. در نظام سرمایه‌داری یا به تعبیر درست‌تر، سرمایه‌سالاری،** مالکیت منابع، ابزار تولید، محصول تولیدی و مدیریت فرایند اقتصادی به سرمایه و صاحب آن اختصاص یافته است. در این میان سهم نیروی کار فقط دستمزد حداقلی است؛ بنابراین جایگاه نیروی کار در مقابل سرمایه که هر دو از عوامل تولید هستند، تنزل یافته است (یوسفی، ۱۳۹۴، ص ۸۴).

به طور خلاصه چند امر مهم به عنوان جایگاه و اهمیت حضور مردم در اقتصاد مقاومتی عبارت‌اند از:

- مشارکت مردم در اقتصاد مقاومتی یک اصل قطعی برای تحقق اقتصاد مقاومتی است و اقتصاد مقاومتی با حضور، مشارکت، سرمایه و داشته‌های مردم ممکن است.
 - با حضور و مشارکت مردم، درهای بسته اقتصادی باز خواهد شد.
 - مشارکت مردم در امور اقتصادی، لازمه آزادی و استقلال آنان است.
- در قرآن مشارکت و کمک مردم مؤمن به حکومت در حدّ کمک خداوند به پیغمبر

* آنچه برای بنای زندگی و سازندگی آینده مورد انتظار است، بدون مشارکت مردم تحقق‌پذیر نیست؛ بنابراین علاوه بر مدیریتی که مسئولین باید انجام بدهند، حضور مردم در هر دو عرصه لازم و ضروری است؛ هم عرصه اقتصاد، هم عرصه فرهنگ «آیت‌الله خامنه‌ای، پیام نوروزی مقام معظم رهبری به مناسبت آغاز سال ۱۳۹۳».

** این چیزی که امروز در دنیای غرب وجود دارد که به اعتقاد بنده دنیای غرب را باید دنیای سرمایه‌سالاری گفت. کاپیتالیسم به معنای سرمایه‌داری شاید خیلی دقیق نباشد؛ سرمایه‌گرایی، سرمایه‌سالاری، آقایی سرمایه و سرمایه‌دار، آقایی کمپانی‌ها و ثروتمندها و پولدارها بر امور جامعه؛ این است که شاخصه بزرگ دنیای سرمایه‌داری غرب را امروز به وجود آورده و این هم از نظر اسلام مردود است و هر چیزی که به این منتهی بشود، باید جلوش گرفته بشود (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات مقام معظم رهبری در خطبه نماز جمعه، ۱۳۶۶/۰۷/۲۴).

قرار داده شده است؛ بنابراین بر اساس آنچه بیان شد، اقتصاد مردم‌بنیان عبارت است از هر نوع فعالیت اقتصادی که با اراده، حضور فعال و سرمایه‌های مردم شکل بگیرد و منافع آن نیز به خود مردم برسد.

در ادامه روشن می‌شود در جریان مبارزه با آثار منفی اقتصادی کرونا چگونه رویکرد مردم‌بنیانی اقتصادی می‌تواند گشایش معیشتی در زندگی مردم ایجاد کند و نیز آلام و گرفتارهای اقتصادی ناشی از کرونا را کاهش دهد.

الزامات مردم‌بنیانی در اقتصاد مقاومتی

برای اینکه اقتصاد مقاومتی با مؤلفه مردم‌بنیانی پیگیری و محقق شود، لازم است اموری در حوزه اقتصادی دنبال شوند:

الف) اعتقاد و اعتماد مسئولان به مردم

لازم است مسئولان به توان مردم اعتماد کنند و خود را متکی به مردم بدانند. این تأکید بارها در بیانات رهبری آمده و نظام جمهوری اسلامی ایران تجربه فراوانی در مقاطع مختلف داشته است. به یکی از بیانات رهبری در این باره اکتفا می‌شود:

مسئولین به نیروی داخلی تکیه کنند؛ از مسئولین می‌خواهیم به مردم اعتماد کنند؛ به نیروی داخلی اعتماد کنند؛ سعی کنند این سرچشمه قیاض تمام‌نشدنی را در داخل، خروشان و فروزان و جوشان کنند. این اگر شد، همه درهای بسته باز خواهد شد (آیت الله خامنه‌ای، بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مردم آذربایجان، ۱۳۹۲/۱۱/۲۸). اعتماد به مردم، عقیده واقعی به مشارکت مردم. بعضی‌ها اسم مردم را می‌آورند؛ اما حقیقتاً اعتقادی به مشارکت مردم ندارند. بعضی اسم مردم را می‌آورند؛ اما به مردم اعتماد ندارند. بنای

جمهوری اسلامی بر اعتماد به مردم و اعتقاد به مشارکت مردم است (آیت الله خامنه‌ای، بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اساتید و دانشجویان در دانشگاه علم و صنعت، ۱۳۸۷/۰۹/۲۴).

ب) گفتمان‌سازی و مطالبه‌گری

مقصود از گفتمان‌سازی اقتصاد مقاومتی فهمیدن صحیح اقتصاد مقاومتی، اعتقاد محکم به آن و تغییر رفتارهای اقتصادی در سه حوزه تولید، توزیع و مصرف مطابق با اهداف اقتصاد مقاومتی و تبدیل آن به سبک زندگی اقتصادی است. افزون بر آن وقتی مردم اقتصاد مقاومتی را درست درک کنند، همان را از مسئولان و نهادهای حاکمیتی مطالبه خواهند کرد؛ بنابراین وقتی کسانی که در حوزه اقتصاد مقاومتی، مسئولیتی دارند و به مسئولیت خود درست عمل نمی‌کنند، مردم حق دارند درباره آنها تصمیم بگیرند. مقام معظم رهبری درباره گفتمان‌سازی و مطالبه‌گری می‌فرماید:

باید تصویر درستی از اقتصاد مقاومتی ارائه بشود... مسئولین، صاحبان فکر و دلسوزان، بایستی تصویر درستی را از این حرکت بزرگ و عمومی ارائه بدهند و گفتمان‌سازی بشود تا مردم بدانند و معتقد باشند و بخواهند. در این صورت کار عملی خواهد شد (آیت الله خامنه‌ای، بیانات مقام معظم رهبری در حرم مطهر رضوی، ۱۳۹۰/۰۱/۰۱).

ج) اطلاع‌رسانی

مشارکت مردم در اقتصاد، بدون اطلاع‌رسانی به مردم، امکان‌پذیر نیست. اطلاعات اقتصادی مورد نیاز مردم باید به صورت دقیق و به موقع در اختیار همه فعالان اقتصادی قرار گیرد. مقام معظم رهبری درباره اطلاع‌رسانی در امور اقتصادی به مردم می‌فرماید:

مشارکت مستقیم مردم در امر اقتصاد... نیازمند اطلاعات لازم است؛ اینها را باید

مسئولین در اختیار مردم بگذارند... البته رسانه‌ها نقش دارند، رادیو و تلویزیون نقش دارند، می‌توانند مردم را آگاه کنند (همان). مردم باید در جریان جزئیات کار قرار بگیرند و بدانند که در کجا می‌توانند فعالیت اقتصادی کنند، کجا می‌توانند سرمایه‌گذاری کنند، چطور می‌توانند در یک تعاونی وارد شوند. غالب مردم بی‌اطلاع‌اند... باید برای مردم تشریح بشود؛ تبیین بشود؛ بدانند چگونه می‌توانند از کمک دولت استفاده کنند (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات مقام معظم رهبری در دیدار دست‌اندرکاران اجرای سیاست‌های اصل ۴۴، ۱۳۸۵/۱۱/۳۰).

د) طراحی مدل مناسب مشارکت مردم

پیش‌تر بیان شد که سه جریان اصلی اقتصادی ممکن است وجود داشته باشد. تحقق هر جریان اقتصادی نیازمند مدل‌هایی است که فعالان اقتصادی در چارچوب آن مدل‌ها تلاش کنند. وقتی یکی از مؤلفه‌های اصلی اقتصاد مقاومتی، مردم‌بنیانی است، پس باید مدل‌های مناسبی بر اساس مبانی اسلامی طراحی کرد تا مردم در چارچوب آنها تلاش اقتصادی کنند، اهداف اقتصاد مقاومتی را دنبال نمایند و به لحاظ اقتصادی توانمند شوند. در این باره به بیان رهبری اشاره می‌شود:

مسئولین باید زمینه‌ها را، مدل‌ها را، فرمول‌های عملی و قابل فهم عموم را، فرمول‌های اعتمادبخش را برای مشارکت مردم فراهم کنند (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات مقام معظم رهبری در اجتماع بزرگ مردم کرمانشاه، ۱۳۹۰/۰۷/۲۰). سعادت و رفاه و آزادگی و عزت یک ملت و نیز عدالت و تکیه به مردم- به معنای واقعی کلمه- در سایه احکام اسلام تأمین می‌شود (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات مقام معظم رهبری در مراسم سالگرد رحلت امام خمینی، ۱۳۸۰/۰۳/۱۴). تفکر اسلامی از خیل مردم و برای مردم بودن جدا نیست. هر چیزی که شما دیدید به نظرتان اسلامی است، اما از صلاح مردم مجرد است، بدانید در

شناخت و فهم اینکه آن اسلام است، اشتباه می‌کنید یا در فهم خود آن شیء محققاً اشتباهی وجود دارد (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار کارگزاران نظام جمهوری اسلامی، ۱۳۶۸/۱۱/۰۹).

هـ) توانمندشدن مردم

توانمندشدن مردم از جهت دانش لازم برای فعالیت اقتصادی، مدیریت در حوزه کاری خود، سرمایه لازم برای فعالیت اقتصادی از اموری است که در مردم‌بنیانی لازم است (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات مقام معظم رهبری در حرم مطهر رضوی، ۱۳۹۰/۰۱/۰۱).

بحث مردم‌بنیانی در بیانات رهبری معظم برگرفته از معارف دینی است. به یک نمونه برجسته در بیان امیر مؤمنان علیه السلام اکتفا می‌شود. حضرت در نامه خود خطاب به مالک اشتر درباره نقش و حضور مردم در مسائل مختلف جامعه و تکیه بر آنان برای حل مشکلات جامعه می‌فرماید: «إِنَّمَا عَمُودُ الدِّينِ وَ جَمَاعُ الْمُسْلِمِينَ وَ الْعِدَّةُ لِلْأَعْدَاءِ الْعَامَّةِ مِنَ الْأُمَّةِ فَلْيَكُنْ صَغُوكَ لَهُمْ وَ مَيْلُكَ مَعَهُمْ: عموم مردم همیشه پشتیبان و ستون دین و انبوهی مسلمانان، آماده پیکار با دشمنان هستند؛ بنابراین باید گرایش و میل تو همیشه به سوی آنان باشد» (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳).

امیر مؤمنان علیه السلام در این بیان، نقش آحاد مردم را در تحولات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و دفاعی به‌خوبی بیان می‌فرماید. حکومت اگر بخواهد مشکلاتش حل شود و به سوی هدف‌های تعیین‌شده پیشرفت داشته باشد، باید بر مردم تکیه کند و امور را به آنان بسپارد. اگر در پیشبرد امور به مردم تکیه نکند و عموم مردم وارد صحنه نشوند، هرگز مشکلات حل نخواهد شد؛ بنابراین در شرایط کنونی اگر بخواهیم مشکلات اقتصادی کشور حل شود، باید عموم مردم وارد صحنه اقتصادی شوند. افزون بر آن وقتی مردم برای رفع مشکلات در

جامعه قیام کنند، نصرت و کمک الهی هم شامل حال آنان خواهد شد. حضرت علی علیه السلام می‌فرماید: «يُدُّ اللّٰهُ مَعَ الْجَمَاعَةِ: دست خدا با جماعت است» (همان، خطبه ۱۲۷).

تحلیل شرایط اقتصادی کرونا بر اساس مؤلفه مردم‌بنیانی

مسئولان و مردم به خاطر دارند که پس از شیوع ویروس کرونا در ایران نگرانی و اضطراب فراگیر شده و تمام یا اغلب کسب و کارها تعطیل شده بودند. امکانات پزشکی و دارویی برای مقابله با ویروس کرونا در اختیار بیمارستان‌ها و مردم وجود نداشت. در کنار همه اینها از عموم مردم دعوت می‌شد در خانه‌ها بمانند و از منازل خود خارج نشوند. نهادهای حاکمیتی تلاش‌های فراوانی می‌کردند، اما مشکلات هر روز تشدید می‌شد. در چنین شرایطی یک حلقه مفقوده وجود داشت تا مشکلات کنترل و به سمت کاهش سوق پیدا کند. آن حلقه مفقوده استفاده از ظرفیت بیکران و تمام‌نشدنی مردمی بوده است. در حالی که مسئولان همه مردم را به حضور در منازل دعوت می‌کردند و هیچ چشم‌انداز روشنی برای آینده بیان نمی‌کردند، رهبر معظم انقلاب موضوع رزمایش عمومی را مطرح کردند و از عموم مردم خواستند برای مبارزه با این شرایط در صحنه حضور یابند و حضور خود را تبدیل به یک رزمایش عمومی نمایند.

تجرباتی که ما در این زمینه به دست می‌آوریم و فعالیتی که مردم می‌کنند، دستگاه‌ها می‌کنند و در واقع یک رزمایش عمومی در این زمینه انجام می‌گیرد، این می‌تواند یک دستاورد باشد. اگر این دستاوردها را داشته باشیم، بلا برای ما تبدیل می‌شود به نعمت، تهدید تبدیل می‌شود به فرصت که خوشبختانه من شنیدم در مردم هم از این قبیل همکاری‌ها و محبت‌ها زیاد هست. ... اینها بسیار کارهای خوبی است. این در واقع یک

رزمایش عمومی مردمی و دستگاه‌های ذی‌ربط است که - ان‌شاء‌الله - امیدواریم دستاورد خوبی برای کشورمان داشته باشد و روزگار عافیت کامل به این ملت نزدیک باشد - ان‌شاء‌الله (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۹۹/۱۲/۱۳).

به دنبال آن سازمان بسیج مستضعفین با همه نیروهای خود وارد عرصه شد، سپاه و ارتش امکانات خود را به صحنه آورد، هیئات مذهبی، حوزه‌های علمیه و روحانیون و طلاب ستادهای مقابله با این شرایط را ایجاد نمودند و با حضور خود در بیمارستان‌ها ظرفیت مقابله با این بیماری را افزایش دادند و کنترل آن را تسریع بخشیدند.

اعتماد مسئولان به دنبال اعلام رزمایش عمومی به مردم باعث شد علاوه بر اینکه بخش‌های زیادی از مردم در کنار مسئولان درمانی و بهداشتی برای مقابله با ویروس کرونا قرار گیرند، تعداد زیادی از صاحبان مغازه‌ها، خانه‌ها و سایر مالکانی که ملک خود را در اجاره فعالان اقتصادی قرار داده بودند، به این رزمایش عمومی ملحق شدند و اجاره‌بهای ملک خود را تا عادی شدن اوضاع به مستأجران بخشیدند. در کنار همه اینها بسیاری از مردم از دارایی‌های خود به اقشار مستضعف جامعه کمک کردند. وحدت بسیار خوبی بین ارکان نهادهای حاکمیتی ایجاد شد. نهادهای حاکمیتی، نهادهای مردمی و انقلابی و همه اقشار مردم در صف واحدی برای مقابله با ویروس کرونا برخاستند و اقدامات زیر برخی از تلاش‌های آنان است:

- تهیه و توزیع میلیون‌ها ماسک رایگان؛
- تهیه و توزیع میلیون‌ها لیتر مواد ضدعفونی‌کننده؛
- پاک‌سازی و ضدعفونی معابر توسط مردم و نیروهای نظامی؛
- همیاری مردم با پزشکان و پرستاران جهت رسیدگی به بیماران؛

- کمک مردم به بیمارستان‌ها جهت رفع نیازهای ضروری و روزمره؛
 - تهیه و توزیع میلیون‌ها وعده غذای گرم جهت توزیع بین نیازمندان؛
 - تهیه و توزیع میلیون‌ها بسته معیشتی بین مردم آسیب‌پذیر کشور؛
 - رسیدگی و دلجویی از خانواده‌های کرونایی داغ‌دیده؛
 - بخشش و تخفیف هزاران مالک از اجاره‌بهای بنگاه‌های تجاری و منازل مسکونی؛
 - حضور مردم برای اهدای خون و پلاسما خون؛
 - بسیج شرکت‌های دانش‌بنیان و صنعتی جهت تولید تجهیزات پزشکی ضروری؛
 - کمک‌های معیشتی رایگان دولت به اقشار آسیب‌پذیر؛
 - تسهیلات حمایتی جهت کمک به اقشار آسیب‌پذیر در ایام کرونا؛
 - امهال قسط وام‌های قرض‌الحسنه و اشتغال‌های آسیب‌پذیر.
- حتی بسیاری از مردم خانه‌های خود را محل تولید اقلام بهداشتی مانند ماسک قرار دادند. مساجد و حسینیه‌ها مانند دوران دفاع مقدس به میدان آمدند و برای تهیه نیازهای مردمی و کادر درمانی جهت مقابله با ویروس کرونا اقدامات مؤثری انجام دادند. «وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا» یک بار دیگر اثر خود را در خروش انقلابی مردم نشان داد.
- رزمایش عمومی، زمینه مقابله و کنترل ویروس کرونا را به خوبی فراهم کرد. به رغم تحریم‌های گسترده و جنگ تمام‌عیار اقتصادی دشمنان، جمهوری اسلامی ایران یکی از موفق‌ترین کشورها در مقابله و کنترل ویروس کرونا در بین کشورهای جهان بوده است. این موفقیت هم در شناسایی و سرعت درمان بیماران کرونایی و هم در کشف و تولید داروهای جدید نمایان شد. این موفقیت به گونه‌ای بود که بسیاری از اقلام بهداشتی و دارویی تولیدی ایران برای مبارزه با ویروس کرونا به سایر کشورهای جهان صادر شد.

رزمایش عمومی و آمدن مردم به میدان برای مبارزه با ویروس کرونا باعث شد کسب و کارها دوباره شروع شوند و اوضاع اقتصادی ایران با سرعت قابل قبولی به وضعیت عادی برگردد. نظریه مردم‌سالاری دینی بار دیگر نقش و اثر خود را در میدان عمل برای رفع مشکلات اقتصادی، درمانی و بهداشتی جامعه نشان داده است.

اما در سایر کشورهای جهان به‌ویژه در کشورهایی که بر اساس نظریه سرمایه‌سالاری جامعه خود را مدیریت می‌کنند، به‌خصوص آمریکا که مدعی پیشرفت در همه ابعاد اقتصادی، سیاسی، بهداشتی و درمانی است، مردم در مقابل نهادهای حاکمیتی قرار گرفتند و به شرایط موجود در کشور خود معترض شدند و مجموعه‌ای از مطالبات را متوجه حاکمیت نمودند. در آن مملکت هر روز بر دامنه اعتراضات مردم افزوده شد و سرانجام اعتراضات تبدیل به شبه‌جنگ خیابانی و مقابله با نیروهای نظامی شد. ویروس کرونا در این قبیل کشورها به‌ویژه کشور آمریکا از سایر کشورها گسترده‌تر نمایان شد؛ کشته‌های ناشی از ویروس کرونا نسبت به سایر کشورها فزونی گرفت و بیکاری و فقر، گسترش شدیدی یافت و اوضاع اقتصادی آنها صدمات بیشتری دید. همه نهادهای حاکمیتی و شخص رئیس‌جمهور، تمام‌قد در مقابل اعتراضات مردمی قرار گرفتند و با اقدامات خشونت‌بار به مقابله با مردم برخاستند. آشوب و جنگ خیابانی اکثر ایالات و شهرهای آنها را فراگرفت. هزاران نفر دستگیر، زخمی و کشته شدند و این بحران همچنان ادامه دارد و رشته‌های اجتماعی جامعه آن کشورها در حال گسسته شدن است.

افزون بر رزمایش عمومی برای مقابله با ویروس کرونا یکی از نگرانی‌های موجود، شرایط سخت اقتصادی اقشار کم‌درآمد و مستضعف جامعه بود. به رغم اقدامات نهادهای حاکمیتی برای کمک به اقشار مستضعف جامعه، به علت عمق و وسعت نیازهای این

اقتشار، بسیاری از درخواست‌های آنان برآورده نشد؛ زیرا بیش از اقدامات نهادهای حاکمیتی بود. اما در ایران در کنار نگرانی مسئولان و عموم مردم، بار دیگر نظریه مردم‌سالاری دینی و مردم‌بنیانی اقتصاد مقاومتی نقش خود را از زبان رهبر انقلاب نشان داد.

رهبر معظم انقلاب فرمودند: «ماه رمضان ماه انفاق است، ماه ایثار است، ماه کمک به مستمندان است؛ چه خوب است که یک رزمایش گسترده‌ای در کشور به وجود بیاید برای مواسات و همدلی و کمک مؤمنانه به نیازمندان و فقرا که این اگر اتفاق بیفتد، خاطره خوشی را از امسال، در ذهن‌ها خواهد گذاشت (آیت الله خامنه‌ای، بیانات مقام معظم رهبری به مناسبت ولادت حضرت امام زمان - عجل الله تعالی فرجه الشریف، ۱۳۹۹/۱/۲۱). با اعلام رزمایش مؤمنانه و کمک‌های مردمی برای اقتشار مستضعف جامعه، حرکت مردمی جدیدی برای کمک به این اقتشار آغاز شد. سیل کمک‌های مردمی و نهادهای انقلابی با مدیریت خود مردم و استفاده از پایگاه معنوی مساجد، خاطرات مردم‌سالاری دفاعی دینی هشت سال دفاع مقدس را در ذهن مردم زنده کرد. همدلی و مواسات همه اقتشار مردم در کمک‌رسانی به مستضعفان جامعه، التیامی بر تنگدستی این بخش از جامعه بوده است. این کمک‌ها به قدری گسترده بوده که ارائه آماری دقیق از آنها امر دشواری است؛ هرچند به گوشه‌ای از آن اشاره می‌شود. در یک نمونه کوچک، مردم بیش از ۱۰۰۰ میلیارد تومان برای کمک به مستضعفان در اختیار کمیته امداد امام خمینی - رحمه الله - در ایام کرونا قرار داده‌اند. این امر جدای از هزاران میلیارد تومان کمک مردم به واسطه نهادها و سازمان‌های دیگر در قالب استانی و ملی یا به صورت عملکرد مستقل مردم می‌باشد (<http://fna.ir/ezil73>).

مردم ایران با رزمایش مؤمنانه و کمک و مواسات، به جامعه آرامش بخشیدند؛ در حالی

که در کشورهای مدعی پیشرفت و تمدن برتر به‌ویژه در آمریکا دزدی و راهزنی‌های گسترده در فروشگاه‌ها و نسبت به اموال مردم صورت گرفته است. دولت آمریکا و برخی کشورهای دیگر امکانات بهداشتی و درمانی موجود در هواپیما در آسمان کشورها را دزدیدند و حقیقت فرهنگ سکولار غربی را آشکار کردند.

مطلب بسیار مهم آن است که میزان موفقیت در جریان مبارزه با آثار اقتصادی کرونا تابع احساس مسئولیت مردم نسبت به همدیگر بوده است. این امر در فرهنگ اسلامی ریشه عمیقی دارد. از پیامبر اسلام ﷺ و سایر معصومان ﷺ روایات فراوانی در باب دوستی با مردم و نفع‌رسانی به آنان به عنوان وظیفه همه مسلمانان وارد شده است که گزارش برخی از آنها از این قرار است: هنگامی که از رسول خدا ﷺ درباره محبوب‌ترین مردم نزد خدا پرسیده شد، فرمود: کسی که به حال مردم نافع‌تر باشد (کلینی، [ابی‌تا]، ج ۲، ص ۱۶۴، ح ۷). نظیر این روایت از پیامبر ﷺ در **تحف العقول** نیز آمده است (ابن شعبه، ۱۴۰۴، ص ۳۷۶). مردی از رسول خدا ﷺ پرسید: چگونه بهترین مردم باشم؟ پاسخ داد: نافع‌ترین مردم به حال آنان باش (متقی هندی، ۱۴۰۹، ص ۲۰۶). درباره اینکه بهترین و محبوب‌ترین مردم نزد خدای متعال نافع‌ترین آنان است، روایات فراوانی از سایر معصومان ﷺ نیز وارد شده است (صدوق، ۱۴۱۴، ص ۲۰)؛ همچنین حضرت رسول ﷺ فرمود: پس از ایمان به خدای متعال دوستی نمودن با مردم، رأس عقل است (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۱۳۱). به همین مضمون نیز از امام علی ﷺ بیانی وارد شده است (آمدی، ۱۳۶۶، ص ۳۵۴)؛ همچنین امام علی ﷺ فرمود: نخستین مرحله عقل، دوستی با مردم است (آمدی، همان، ج ۲، ص ۳۸۴). آن حضرت در نامه خود به مالک اشتر درباره رعایت حال همه مردم به او سفارش می‌کند و دلیل آن را این گونه بیان فرموده است: «فَاتَّهَمُ (النَّاسُ) صِنْفَانِ إِمَّا أَخْ لَكَ فِي الدِّينِ أَوْ نَظِيرٌ لَكَ فِي الْخَلْقِ:

مردم دو گروه هستند یا برادر دینی تو هستند یا همانند تو در آفرینش می‌باشند» (نهج البلاغه، نامه ۵۳).

این مجموعه روایات تنها وظیفه مسلمان با مسلمان دیگر را بیان نمی‌کند، بلکه در تمام آنها وظیفه مسلمان با همه مردم، اعم از مسلمان و غیر مسلمان بیان شده است. در واقع نوع دوستی در این روایات منظور است نه اینکه تنها مسلمانی، مسلمان دیگر را دوست داشته باشد؛ همچنان‌که در روایتی امام صادق علیه السلام از زبان رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله همه مردم را عیال خدای متعال معرفی می‌کند: «الْخَلْقُ عِيَالُ اللَّهِ فَاحْبِبِ الْخَلْقَ إِلَى اللَّهِ مَنْ نَفَعَ عِيَالَ اللَّهِ وَ أُدْخِلَ عَلَى أَهْلِ بَيْتِ سُورًا: مردم عیال خدایند، پس محبوب‌ترین مردم نزد خدای متعال کسی است که به عیال خدا نفع رساند و خانواده‌ای را مسرور سازد» (کلینی، [بی‌تا]، ج ۲، ص ۱۶۴).

در برخی بیانات پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام همه مردم را خطاب قرار داده و به مسئولیت آنان در برابر هم تأکید نموده‌اند. رسول الله صلی الله علیه و آله فرموده است: «كُلُّكُمْ رَاعٍ وَ كُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ: همه شما نگهبانید و همه شما در برابر مردم مسئول هستید» (بخاری، ۱۴۰۱، ج ۱، ص ۱۶۰/مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۷۲، ص ۳۸). همچنین رسول الله صلی الله علیه و آله در گفتار دیگری برای اهتمام به امور مسلمین فرمود: «مَنْ أَصْبَحَ وَلَا يَهْتَمُّ بِأُمُورِ الْمُسْلِمِينَ فَلَيْسَ مِنْهُمْ وَ مَنْ سَمِعَ رَجُلًا يُنَادِي يَا لَلْمُسْلِمِينَ فَلَمْ يُجِبْهُ فَلَيْسَ بِمُسْلِمٍ: هر کس صبح کند و به امور مسلمانان اهتمام نرزد، مسلمان محسوب نمی‌شود و هر کسی از شخصی بشنود که ندای "یا للمسلمین" سر می‌دهد و او را اجابت نکند مسلمان نیست» (کلینی، [بی‌تا]، ج ۲، ص ۱۶۴).

مسئولیت‌پذیری اجتماعی عامل مهمی در ایجاد وحدت و همبستگی اجتماعی

است. به جهت اهمیت این امر است که خدای متعال در قرآن کریم به وحدت و همبستگی اجتماعی تأکید کرده است: «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلْفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا: همگی به ریسمان الهی چنگ زنید و پراکنده نشوید و نعمت خداوند را بر خود یاد کنید، آنگاه که دشمنان همدیگر بودید، سپس خداوند میان دل‌های شما الفت بخشید و به نعمت او با هم برادر شدید» (آل عمران: ۱۰۳).

خدای متعال هم اثر وحدت را یادآوری می‌کند و هم به مسلمانان فرمان می‌دهد که با هم متحد باشید. اگر ایجاد زمینه وحدت، افزون بر آثار دنیوی، همراه با پاداش معنوی و اخروی باشد، تحقق آن آسان‌تر و پایدارتر خواهد بود؛ بلکه امور دنیایی هرگز نمی‌تواند باعث وحدت و همبستگی پایدار بین مردم شود. خدای متعال به پیامبر اسلام ﷺ همین مطلب را یادآوری کرده است: «وَأَلْفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ لَوْ أَنْفَقْتَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مَا أَلْفَتَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ أَلْفَ بَيْنَهُمْ إِنَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ: و دل‌های آنها را با هم الفت داد، اگر تمام آنچه را روی زمین است، صرف می‌کردی تا میان آنان الفت دهی، نمی‌توانستی، ولی خداوند میان آنان الفت ایجاد کرد، او توانا و حکیم است» (انفال: ۶۳). خدای متعال در این آیه به پیامبر اسلام ﷺ یادآوری می‌کند که اساساً ایجاد همبستگی بین مردم تنها با امکانات مادی ممکن نیست و اگر هم به طور موقت حاصل شود، به یقین پایدار نخواهد ماند. وحدت پایدار هنگامی حاصل می‌شود که مردم به خدای متعال و پاداش معنوی، باور داشته باشند. خدای متعال در قرآن می‌فرماید: «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ: مؤمنان برادر هم هستند» (حجرات: ۱۰).

همین مضمون در روایات فراوانی آمده است (کلینی، [بی تا]، ج ۲، ص ۱۶۵-۱۶۷). در

یکی از این روایات امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «الْمُؤْمِنُ أَخُو الْمُؤْمِنِ كَالْجَسَدِ الْوَاحِدِ إِنْ اشْتَكَى شَيْئاً مِنْهُ وَجَدَ أَلَمَ ذَلِكَ فِي سَائِرِ جَسَدِهِ: مؤمن برادر مؤمن است همانند یک بدن، به گونه‌ای که اگر عضوی از آن مواجه با درد شود، سایر اعضای بدن نیز آن درد را حس می‌کنند (همان، ص ۱۶۶). این آموزه‌ها شامل تمام عرصه‌ها از جمله اقتصادی است؛ بلکه مبنای مردم‌بنیانی رویکرد جهادی در اقتصاد مقاومتی، همین آموزه‌ها و معارف بلند و عمیق اسلامی است.

در هر موردی که با ناکامی مواجه شدیم، به علت درک ناقص و نادرست از مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی و در نتیجه عملیاتی نکردن آن مؤلفه‌هاست. البته این امر اختصاصی به شرایط اقتصادی دوران کرونا ندارد؛ بلکه اساساً مشکلات اقتصادی کشور ما در جنگ تمام‌عیار اقتصادی نیز تابع همین امر است. اگر اقتصاد مقاومتی و مؤلفه‌های آن، درست درک شود و بر اساس تفسیر رهبر معظم انقلاب آن مؤلفه‌ها تبیین و در هر بخشی عملیاتی گردد، مشکلات اقتصادی کشور در آن بخش برطرف خواهد شد و در برابر جنگ تمام‌عیار اقتصادی دشمنان، جمهوری اسلامی ایران پیروز خواهد شد.

لازم است گفته شود این تحقیق مبتنی بر همه مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی ساماندهی نشد، بلکه تلاش شده است بر اساس مردم‌بنیانی اقتصاد مقاومتی پیگیری شود. البته همین مقدار هم باید برای مسئولان و همه مردم تجربه خوبی باشد که اگر اقتصاد مقاومتی و مؤلفه‌ها و سیاست‌های آن بر اساس تفسیر رهبر معظم انقلاب تبیین و عملیاتی گردد، مشکلات اقتصادی کشور حتی در شرایط تحریم‌های سخت و جنگ اقتصادی، کنترل و برطرف می‌شود.

در کنار رزمایش عمومی و تلاش‌ها و خدمات مردمی در جریان مبارزه با ویروس کرونا

و نیز رزمایش مؤمنانه و مواسات و کمک به مستضعفین، برخی ملاحظات را نباید نادیده گرفت که در ادامه به آنها اشاره می‌شود.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

دو رویکرد در جریان مبارزه با آثار اقتصادی کرونا در ایران و در کل جهان وجود دارد و هر رویکرد روش‌های برخورد خاصی را ارائه می‌دهد:

الف) رویکرد سرمایه‌سالاری مبتنی بر تفکر سرمایه‌داری لیبرال: در این رویکرد همه تصمیمات بر محور منافع جریان سرمایه‌سالاری می‌چرخد. حفظ جریان تولید و رشد اقتصادی برای این تفکر اهمیت دارد. البته سردمداران این تفکر ممکن است کمک‌هایی به مردم فقیر و بیچاره ارائه دهند؛ اما فلسفه این کمک‌ها برای حفظ تقاضای مؤثر کالاهای تولیدی جریان سرمایه‌سالاری یا برای جلوگیری از آشوب‌های احتمالی است. در شرایط اقتصادی کرونا این دو جریان در مقابل هم قرار گرفتند و بسیاری از خیابان‌های کشورهای سرمایه‌سالاری تبدیل به میدان جنگ بین مردم و نمایندگان جریان سرمایه‌سالاری شده است.

ب) رویکرد مردم‌سالاری اقتصادی مبتنی بر نظریه مردم‌سالاری دینی: تبلور این رویکرد در اقتصاد مقاومتی است. در این رویکرد مردم، بن‌بست‌شکن مشکلات اقتصادی هستند. درهای بسته به کمک مردم باز می‌شود. این رویکرد به طور دائم در تلاش برای توانمندسازی مردم در عرصه اقتصادی است تا آنان بر مقدرات اقتصادی خود حاکم

شوند.* در شرایط سخت اقتصادی کرونا، رهبری معظم انقلاب این رویکرد را برای کاهش مشکلات اقتصادی مردم ارائه نمود و مردم را برای مبارزه با آثار اقتصادی کرونا به میدان آورد تا مهم‌ترین کارها به دست آنان انجام شود. به همین علت مشکلات اقتصادی کشور به رغم تحریم‌ها و جنگ اقتصادی به کمترین میزان ممکن کاهش یافت.

مواسات و رزمایش مؤمنانه یک حرکت بسیار راهگشا بوده است؛ اما در این حرکت نیز بر اساس نظریه مردم‌سالاری اقتصادی دینی دو نوع رویکرد ممکن بود پیگیری شود. در یک رویکرد از طرف اغنیای جامعه و نهادهای مالی مردمی و انقلابی به مستضعفان کمک‌های مؤمنانه صورت می‌گرفت و عده‌ای از مردم مانند نیروهای بسیج مستضعفان این کمک‌ها را به محله‌ها و خانه‌های مردم مستضعف می‌رساندند. هرچند این اقدام و حرکت، بسیار ارزشمند و مؤثر بوده است؛ اما این مقدار رزمایش مؤمنانه با جریان مردم‌سالاری دینی و مردم‌بنیانی اقتصاد مقاومتی فاصله دارد؛ چون آنچه اتفاق افتاد، باعث می‌شود همیشه تعدادی از مردم مستضعف جامعه در چنین بحران‌هایی نسبت به بخش دیگر جامعه مطالبه‌گر باشند. مطالبه‌گری آنان حتی در حد توزیع اقلام مورد نیازشان شکل می‌گیرد؛ در حالی که بر اساس نظریه مردم‌سالاری دینی، اساس حرکت‌ها بر توانمندسازی عموم مردم برای مدیریت اقتصادی خودشان است. یعنی در رزمایش مؤمنانه و مواسات نباید اقلام مورد نیاز مستضعفان به محله‌ها و خانه‌های آنان برده می‌شد، بلکه لازم بود نیروهای مردمی همان مناطق، شناسایی و آموزش داده می‌شدند و برای جمع‌آوری و توزیع اقلام مورد نیاز محله‌ها و خانوارهای نیازمند همان مناطق، از آنان استفاده می‌شد؛ به عبارت دیگر باید جریان توانمندسازی مردمی متناسب با هر حادثه‌ای اتفاق بیفتد.

* این مطالب برگرفته از رهنمودهای رهبر معظم انقلاب حضرت آیت‌الله خامنه‌ای است که پیش‌تر بیان شد.

تجربه رزمایش عمومی با ویروس کرونا و رزمایش مؤمنانه و مواسات عمومی با عادی شدن شرایط نباید به فراموشی سپرده شود. بر اساس نظریه مردم‌سالاری دینی این نوع اقدامات نیاز همیشگی نظام جمهوری اسلامی ایران است؛ بنابراین هم نهادهای مردمی و انقلابی و هم نهادهای حاکمیتی مثل مجلس شورای اسلامی و دولت با حمایت‌های قضایی قوه قضائیه باید تلاش کنند چنین حرکت‌هایی در همه ابعاد و سطوح جامعه، نهادینه و تبدیل به سبک زندگی مردم در ابعاد مختلف گردد. از تجربه تلخ حذف جهاد سازندگی باید استفاده نمود و اجازه نداد چنین اقداماتی کم‌فروغ گردد.

منابع

- * قرآن مجید.
- ** نهج البلاغه.
۱. آژینی، محسن؛ **امام و اقتصاد اسلامی**؛ تهران: کیهان، ۱۳۷۴.
 ۲. آمدی تمیمی، عبدالواحد بن محمد؛ **غور الحکم و درر الکلم**؛ شرح خوانساری؛ ج ۱، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۳۶۶.
 ۳. بخاری، محمد بن اسماعیل؛ **صحیح البخاری**؛ استانبول: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع، طبعه بالأوفست عن طبعه دار الطباعة العامرة، ۱۴۰۱ق/۱۹۸۱م.
 ۴. ابن شعبه حرّانی؛ **تحف العقول**؛ ج ۱، قم: انتشارات جامعه مدرّسین قم، ۱۴۰۴ق.
 ۵. شیخ صدوق؛ **امالی**؛ ج ۱، قم: انتشارات دار الثقافة، ۱۴۱۴ق.
 ۶. کلینی الرازی، یعقوب بن اسحاق؛ **الاصول من الکافی**، تعلیق علی اکبر الغفاری؛ ج ۴، تهران: ناشر دارالکتب الاسلامیة، [بی تا].
 ۷. متقی هندی، علاءالدین علی الممتقی بن حسام‌الدین؛ **کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال**؛ تصحیح صفوة السقا؛ ج ۱، بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۰۹ق.
 ۸. مجلسی، محمدباقر؛ **بحار الانوار**، ج ۱، بیروت: مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۴ق.
 ۹. مرکز صهباء (بیانات حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای؛ ولایت و حکومت): **مباحثی در باب مفهوم ولایت، حکومت الهی و حاکم اسلامی**؛ قم: مؤسسه فرهنگی و هنری ایمان جهادی، ۱۳۹۱.
 ۱۰. یوسفی، احمدعلی؛ **اقتصاد تعاونی از منظر اسلام**؛ قم: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۴.

11. www.amar.org.ir/news/ID/12927.
12. <http://fna.ir/ezil73>.
13. <https://snn.ir/003NCu>.
14. www.donya-e-eqtasad.com.
15. www.farsi.khamenei.ir/speech.
16. www.ibena.ir/news.
17. www.irna.ir/news/83734809.
18. www.mashreghnews.ir/news/1076055.
19. www.mehrnews.com/news/4936071.
20. www.rajanews.com/news/336556.
21. www.tasnimnews.com/fa/news/1399/02/19/2259689.